

Sevinc Mübariz qızı Hübətəliyeva,³⁹ Könül İbrahimova Tariyel qızı⁴⁰
DİL DƏRSLƏRİNDƏ YAZILI NİTQDƏN İSTİFADƏ QAYDALARI

Giriş. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində nitqin növləri bir neçə qrupa bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Monoqoji nitq-tə k bir nə fərin nitqi (Müəllimin məruzəsi, tələbənin dərslərini danışması, artistin çıxışı və s.
- 2) Dialoji nitq - iki və ya bir neçə nə fərin nitqi, danışığı;
- 3) Daxili nitq - insan öz-özünə, daxilən danışması (qeyd etmə k istədik ki, ən çox işlənən nitq - daxili nitqdır;
- 4) Xarici nitq - xaricə biruzə verilən şifahi nitqin bir növüdür;
- 5) Spontan nitq - birdən-birə açılan, qeyri-ixtiyarı danışılan nitq;
- 6) Şifahi nitq - adi danışq, söyləmlər, deyimlər, ifadələr;
- 7) Nəhayət, yazılı nitq - ərizə, məktub, akt, sifariş, müqavilə, saziş və s.

Bizim bu günkü söhbətə timiz də məhz yazılı nitqdır. Məlum məsələdir ki, dildə ünsiyyət yalnız şifahi deyil, yazılı şəkildə də aparıla bilər. Buna görə də dilə praktik yiyələnmək üçün onu oxu və yazı ilə əlaqələndirmək lazımdır. Oxunulan mətni başa düşməli və onun məzmununu yazılı şəkildə başqasına başa sala bilməlidir. Bu vəhdəti nəzərə almadan hər hansı bir dili öyrətmək normal hesab oluna bilinməz. Yazı üçün qarşıya qoyulan məqsədi nəzərdən keçirərək qeyd etmək lazımdır ki, oxu və yazı cəmiyyətdə yayılmış ünsiyyət formalarının bir növüdür. Yazı oxuya nisbətən çox yayılmış və təhsilin məqsədini aydınlaşdırın əsas nitq formalarından hesab olunur. Buna görə də yaxşı nitq bacarıq və vərdişlərini öyrənmək və öyrətmək lazımdır. Azərbaycan dilində yazı bacarıq və vərdişlərinin aşılanması müəlimdən xüsusi məharət tələb edir. Yazı vərdişləri də oxu kimi kompleks xarakter daşıyır. Bu məsələ oxudan da bir qədər mürəkkəbdir. Yazı, xüsusi yazı texnikası və məharət tələb edir. Bu hərflərin, səslərin mənimsənilməsinə kömək edir, tələffüz, oxu, bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirir, nümunə cümlələrinin öyrənilməsinə yadda qalmasını təmin edir. Son illər dil dərslərinin tədrisində yazının rolu tədricən artmış və bəzi vaxtlarda yazıya ana dilinin tədrisinin effektivliyinin yüksəldilməsinə xüsusi qayğı ilə baxmağa başlamışlar.

Əsas hissə. Yazılı nitq ünsiyyətinin elektron poçt, internet və s. kimi müasir kommunikasiya vasitələrində rolunu danmaq olmaz. Sonuncu halda yazı nitq ünsiyyətinin növü kimi yalnız autentik material əsasında iştirak edir. Tələbələr, aspirantların və gənc müəllimlərin xaricdə təcrübə keçməsi onlara ana və xarici dillərdə qeydlər aparmağa, anketi tərtib edib doldurmağa, anketin suallarına cavab verməyə, oxumaq və işləməyə qəbul ərizəsi yazmağa, dil daşıyıcılarından lazımi formada istifadə etməyə şərait yaradır.

Axundovun mülahizəsinə görə yazı və yazılı nitq başqa dillərin tədrisində də, yalnız təlim vasitəsi kimi deyil, həmçinin ana dilinin tədrisinin bazası kimi çıxış edir. Yazı-yazılı nitqin tərkib hissəsidir. Yazılı nitq şifahi nitqlə yanaşı səmərəli (ekspressiv) nitqi ifadə edir və məzmunun qrafik nişanlarla təsbit edilməsində təzahür edir. Yazılı nitqin psixofiziki əsasını, görmə və eşitmənin qarşılıqlı təşkil edir. Psixoloqların fikrincə, dinlənmiş material 10% , görülən 20%, dinlənən və görülən 30% yazılan 50%, söylənmiş 70%, və onlar hesab edir ki, yazılı nitqin bazası şifahi nitqdır (1, s. 166).

Nəsir Məmmədov öz məqaləsində qeyd edir: “Məlumdur ki, yazı oxu ilə sıx əlaqədardır. Onların sistemində dilin eyni qrafik sistemi yerləşir. Yazıda fikrin qrafik simvolların köməyi ilə kodlaşdırılması gedir, oxuda isə onların izah edilməsi həyata keçirilir. Yazı çox mürəkkəb bacarıqdır. O müxtəlif vərdişlərin formalaşdırılması ilə həyata keçirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Əlifbada olan hərflərin yazılması vərdişi;
- 2) Nitq səslərinin, onları ifadə edən hərflər və hərflər birləşmələri ilə əvəz olunması;
- 3) Sözlərin, ifadələrin və cümlələrin düzgün yazılması və hərflərə görə deyilə bilməsi vərdişi.
- 4) Fikri ifadə etmək, danışığa yönəldilmiş çalışmaların icrası vərdişi.

-Əgər yazı və yazılı nitq tədrisinin məqsədini düzgün müəyyən etsək,

-digər bacarıqların inkişafında yazının rolunu nəzərə alsaq,

-müvafiq məqsədlərə uyğun tapşırıqları istifadə etsək, tədrisin münasib mərhələsində tapşırıqları yerinə yetirsək, onda şifahi nitq tədrisində daha zəngin və məntiqli olur (2, s. 43-52).

Beləliklə, yazılı nitq növlərindən çox istifadə etdikdə daha yaxşı nəticə əldə edilə bilər. Yazılı nitq tələbələrin yazı təlimini, həm də, ana dilində onların şifahi nitqini təkmilləşdirir. Yadda saxlamaq üçün lazımi şəraitin yaradılması üçün yaradıcı yanaşma tələbələrin uyğun sadə köçürmədən tutmuş tapşırıqları kimi yazılı tapşırıqların yerinə yetirilməsində, qrammatik bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsində yazı köməkçi rol vəzifəsini yerinə yetirir. Yazıya istinad olmadan öyrənilənlərə leksik və qrammatik materialı yadda saxlamaq çətin olur. Yazılı formada yerinə yetirilmiş dil və nitq tapşırıqları sistemi yazılı nitqə aid olur. Yazılı ifadələr, inşalar, yaradıcı, imlalar, verilən məzmunu aid plan və tezislərin tərtib olunması, şəxsi və ya işgüzar məktubların yazılması, verilmiş situasiyalara uyğun yazılı hekayələrin qurulması kommunikativ yazılı nitqə aiddir (4, s. 65). Universitet müəllimlərinin bu yazı növlərindən əsasən imla və ifadədən istifadə edirlər. Müəllim imlanı iki məqsədlə aparır: a) Öyrətmə və b) yoxlama məqsədi ilə. Öyrədici imlalar köməkçi rol oynayır, onlar vasitəsilə keçilmiş qaydalar və sözlər təkrarlanır və möhkəmlənir.

³⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

⁴⁰ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi

Öyrədici imlalar apararkən müəllim söz və cümlələri bir neçə dəfə təkrar edir ki, öyrəncilər müstəqil olaraq fikir söyləsinlər. İfadə yazı tələbələri fikirləşməyə, nəticə çıxarmağa alışdırır. Müəllim müəyyən bir mövzunu oxuyur, sonra həmin mövzunun necə başa düşüldüyünü yoxlamaq məqsədilə tələbələrə suallar verir. Mövzu aydın olduqdan sonra yazılmağa başlanır. İnşa da, aparılan yazı növlərindən biridir. Tələbələrə inşa mövzuları verməzdən əvvəl həmin mövzulara aid şifahi danışq mətnləri verilməlidir. Öz fikrini yazılı formada ifadə etmək bacarığı anlamında yazılı nitq yaradıcı kommunikativ vərdiş kimi qiymətləndirilir. Bunun üçün orfoqrafik və kolliqrafik vərdişlərə malik olmaq, nitq yaradıcılığını yazılı şəkildə tərtib etmək, daxili nitqin tərkibi, həmçinin adekvat leksik və qrammatik vahidlərin seçilməsi qabiliyyətinə yiyələnmək lazımdır. Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, daxili nitq yazıda, danışq üçün olan daxili nitqdən fərqlənir. Yazı zamanı daxili obrazlı səciyyə daşıyır. Yazılı nitq zamanı daxili danışqda olan söz hərflər vasitəsilə ifadə olunur, sözün ümumi səciyyəsi dəyişilir, obrazlı qalır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yazı təlimi şüurluluq, fəallıq və əyanilik prinsipi əsasında tədris olunmalıdır. Metodist Q.M.Uayzer İngilis dilinin yazısının düzgün öyrənilməsindən danışarkən deyir: “İngilis dilinin əlifbası çox tez-tez dəyişməsinə baxmayaraq, onun yazısında müəyyən məsələlər unudulmuşdur”. Bu məsələlərin özü də şifahi nitqin və oxunun inkişafına təsir göstərir.

Oerxard Neyner yazır: “Ana dilində yazılı nitqdə öz fikrini ifadə etmək qabiliyyətini ardıcıl və daimi sürətdə inkişaf etdirmək üçün bir sıra reproduktiv-produktiv xarakterli çalışmaları mövcuddur. Alman metodisti Oerxard Neyner tərəfindən təklif olunan tapşırıqlar sadədən mürəkkəbə doğru müəyyən ardıcılıqla tərtib edilmişdir. Bütün tapşırıqlar yazılı sürətdə yerinə yetirilir. Bizim fikrimizcə, aşağıdakı meyyarlar maraqlıdır:

- hekayənin başlanğıcını və sonunu bərpa edilməsi;
- ayrı-ayrı “istiqlaləndirici” replikalarla dialoqu bərpa edilməsi;
- mətnin növünün dəyişdirilməsi;
- müxtəlif mətn və dialoqlarda birmənalı olmayan situasiyaların təsvir edilməsi;
- mətn və illüstrativ məlumat arasındakı ziddiyyətləri aydınlaşdırılması;
- əvvəlcədən məlum olan müəyyən nəticəyə aparan açar sözlərin seçilməsi;

Q.Neynerin fikrincə, yaradıcı yazı işi üçün məlumat xarakterli işgüzar mətnlər istifadə oluna bilər. Tələbələrin qarşısına şəxsi xarakter daşıyan suallar qoyulur. Məsələn: Alınmış məlumat mənim üçün necə əhəmiyyət daşıyır, Nəyə görə bu fərqlilik mövcuddur və s. (3, s. 213).

Azərbaycan dilində isə, yazılı nitqdə hər cümləni və ya sözü ətraflı düşünmək və lazım gəlsə, münasib olmayanlara daha düzgün və dəqiqliklə əvəz etmək mümkündür; hətta adam yazdığını pozub, yenidən başqa bir mətnə tərtib edilə bilər, yaxud yazılı hissəni oxuyub, lazım olan düzəlişi edə bilər və s. Azərbaycan dilində müasir metodikada yazı və yazılı nitqin tədrisi “kreativ yazı” adı altında müxtəlif dərəcəli çətinliyə malik olan, forma və məzmun baxımından müxtəlif, tez-tez oyunlar formasında produktiv xarakterli çalışmaları nəzərdə tutulur. “Kreativ yazı”-ni istifadə edərkən metodistlər qarşılarına konkret məsələlərin həllinə nə qədər vaxt lazım qır? nə qədər və hansı məqsədlə? Bu ən azı kiməsə məmnunluq verəcəkmir? və s.

Bu problemlərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, onlar mütləq şəkildə yazılı formada yerinə yetirilir, məzmunca yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrə də olduğu kimi maraqlı və əyləncəli olur. Yazılı nitqdə məşhur şairlərin şeirləri öyrənilir, monoqrammalardan istifadə edilir, kollektiv şəkildə məzəli hekayələr, təsəvvür olunur və əsas personajların ünvanına məktublar yazılır. Dərslərdə kreativ yazının tətbiqində 4 əsas şərti: tədrisin məqsədini, prinsipləri, tədrisin metod və üsulları və həmçinin tədrisə nəzarətini yaddan çıxarmaq olmaz.

“Yazılı nitqin öyrənilməsi üçün müxtəlif növ nitq tapşırıqlarının həll edilməsi vacibdir; Bunlar aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: **Birinci mərhələdə** nitq formullarını yadda saxlamaq üçün çalışmaları verilə bilər, **İkinci mərhələdə** yazı mətnlərini nəzərdən keçirmək, **Üçüncü mərhələdə** müxtəlif yazıların sxemini müəyyən etmək, **Dördüncü mərhələdə** ayrı-ayrı frazaların seçilməsi və açar sözlərin tapılması. Tələbələr verilən yazının məzmununu analiz edirlər, onların müəllifinin səciyyəvi xarakterini və məktubun xüsusiyyətlərini (şəxsi, ailəvi, işgüzar, problemli, təşəkkür məktubu, təbrik, dəvətnamə və s.) müəyyən edirlər” (4, s. 352). Çap hərfləri ilə olan mətnlə işləmək üçün yazılı nitq tapşırıqları ilə yanaşı həmişə məlum olan nitq tapşırıqlarından savayı, E.A.Maslikonun fikrincə, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-ikinci dərəcəli sözlər və cümlələr istisna olmaqla mətnin köçürülməsi;

-məktubun məzmunundan istifadə etməklə potensial həqiqi və ya təsəvvür edilən ünvan sahibinə yazılı məlumat verilməsi;

-mövzu və problemi əhatə əsas mətnlərdən istifadə edərək şifahi çıxış üçün plan hazırlanması.

E.A.Maslikonun fikrincə oxuda bu yazılı tapşırıqlar maraqlıdır:

- mətnə lazımı məlumatı tapılıb yazılması;
- ana dilində müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək konkret mövzuya və ya problemə toxunulması;
- xüsusi jurnalda olan məqalələrə annotasiyalar tərtib edilməsi;
- məqalənin analogiyasına uyğun xüsusi jurnalda nəşr olunan material hazırlanması;

Yazılı nitq təcrübəsi çap olunmuş və ya audiomətnin yaddaşa, plana görə uyğunlaşmasında və ya müəyyən problemin həllində yazılı cümlələr tərtib etməkdə imkan yaradır. Tədris prosesində məşhur şairlərin şeirləri öyrənilir, monoqrammalardan istifadə edilir, kollektiv şəkildə məzəli hekayələr, təsəvvür olunan personajların ünvanına məktublar yazılır. Dərslərdə kreativ yazının tətbiqində üç əsas şərti: tədrisin məqsədini, prinsipləri, tədrisin metod və üsulları və həmçinin tədrisə nəzarətini yaddan çıxarmaq olmaz. Həmçinin, yazı yazmanı müxtəlif növ nitq

tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi vacibdir. Tələbələr verilən məktubun məzmununu analiz edirlər, onlar müəllifin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkarlayırlar, məktubun (şəxsi, ailəvi, işgüzar, problemli, təşəkkür məktubu, təbrik, dəvətnamə və s) müəyyən edirlər.

Nəticə. Beləliklə, yazılı nitqi tətbiq etməyi, onu öyrənmək, həmçinin şəxsi və işgüzar xarakterli yazıları öyrənmək, anket doldurmaq, qısa tərcümeyi-hal yazmaq, işə və ya ali məktəbə daxil olmaq barədə ərizə yazmağın – bütün bunlar yazılı nitq, qrammatika,leksikanın tədrisində köməkçi rolunu oynayan yazının tədrisinin əsas məqsədləridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ana dilinin yazısının mənimsənilməsi və onun düzgün öyrənilməsi. M. 1991, c. 166.
2. Məmmədov N. Yazı ilə oxunun sıx əlaqəsi və onların bir-birini tamamlaması. Bakı: Maarif, 1967, s: 43-52.
3. Oerxard Nevner. Yazılı nitqdə tapşırıqların rolu” Münxen. 1979. p. 213.
4. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman publication. M. 2000. p. 352.

Açar sözlər: yazılı nitq, leksik vahid, kommunikativ, inkişaf, termin

Key words: written, speech, lexical unit, communicative, development, term

Ключевые слова: письменная речь, лексическая единица, коммуникативный, развитие, термин

Правила использования письменной речи на уроках языка

Резюме

Письмо и письменная речь являются не только средством обучения при обучении иностранному языку, но и выступают целью обучения иностранному языку.

Письменная речь является частью письменной речи. Письменная речь обладает эффективностью (выразительностью) наравне с устной речью.

выражает речевую деятельность и проявляется в отождествлении определенного содержания с графическими знаками. Известно, что письмо тесно связано с чтением. Их система имеет ту же графическую систему языка. При письме идеи кодируются и шифруются с помощью графических символов, а при чтении их предполагается объяснить.

Rules for using written speech in language lessons

Summary

Writing and written speech are not only a means of eign language. Written speech is part of written speech. Written teaching when teaching a foreign language, but also serve as the goal of teaching a for speech has the same effectiveness (expressiveness) as spoken speech.expresses speech activity and manifests itself in the identification of certain content with graphic signs. It is known that writing is closely related to reading. Their system has the same graphic system of language. When writing, ideas are encoded and encrypted using graphic symbols, and when reading, they are supposed to be explained. If we correctly define the purpose of teaching writing and written

Rəyçi: Yusif Suleymanov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent.